

Саха Республикатын үөрэҕириитин Министерствота
«Нам улууһа (оройуона)»
«Нам иккис нүөмэрдээх орто оскуолата»

***Саха литературатыгар
хомус уобараһа***

Толордо: төрүт култуура
Учуутала Кондратьева Н.С.

2020 с.

Иһинээбитэ:

Кириитэ

Хомус Саха сиригэр сайдан кэлбит историятыттан.....	2
Саха хомуһун уратыта.....	3
Хомус дыкти тылынан.....	5
Түмүк.....	8
Туһаныллыбыт литература.....	12

*Хомус тыаһа номох буолан
Олонхоҕо дьону муста.
Дьонун мааны тойук буолан
Дуораһыйда, дьолу туойда.*

Үлэ аата: Саха литературатыгар хомус уобараһа.

Саха омукка хомус быдан былыргыттан, сизэр-туом култууратыттан силис-мутук тардан, ырыаны-тойугу кытта хатыйса алтыһан, ол иһин уһун тыыннанан, сүтэн, симэлийэн хаалбакка баччаҕа тийэн кэллэ. Ытыс иһигэр тутулар дьобус бэйэтэ күөрэгэй ырыалаах, кэбэ кэпсээннээх, оһуокай дьиирэйэр тойуктаах, ураты сылаас тыыннаах саха хомуһа барахсан билигин саха норуотун духовнай култууратын байытар үтүө дьылжалаах национальнай инструменна кубулуйда.

Хомус норуот ааспыт олоһун историятын арийан көрдөрөр, кэнэбэски ыччакка кэпсиир сүдү суолталаах. Итини сэргэ саха хомуһа норуоттары түмэр, ыаллыы эйэлээх олоххо далаһа быраҕар. Бэйэтин норуотун културатын өрө туппатах омук атын омуктардыын тэннэ сэргэ турар кыаҕа суох. Ол иһин сана көлүөнэ норуотун үйэлэргэ муспут баай културатын өрө тутар, санардар, кыабырдар аналлаах. Бу үлэбэ саха национальнай инструмена аатырар хомус саха литературатыгар хайдах тыыннанан киирбитин көрдүбүт.

Чинчийии объёга – хомус туһунан хоһооннор

Чинчийии сыала – саха поэзиятыгар хомуһу хоһуйууну чинчийии.

Соруктара- саха суруйааччыларын хоһооннорун аабыы;

- хомус туһунан хоһооннору аабыы, ырытыы;
- хомус туһунан литератураны аабыы, үөрэтии;
- хомус дорҕоонуттан сабыллар санаалары түмүү;

1 баһа. Хомус Саха сиригэр сайдан кэлбит историятыттан

Саха хомуһун туһунан бастакы бэлиэтээһиннэр *XIX үйэ аңаарыгар* нуучча айанныыттарын, чинчийээччилэрин үлэлэригэр бааллар.

Хомуска биирдиилээн толорооччулар улахан дьобурдаахтарын туһунан XIX үйэ айанныыттара Н.Щукин, Р.Маак, академик Миддендорф, Иохельсон, В. Серошевская, В. Трощанская, Э.К. Пекарская, И. Черскэй, В. Шкловская уонна да атыттар бэйэлэрин этнографическай үлэлэригэр ахтыбыттара.

Ол курдук Иван Александрович Худяков «Краткое описание Верхоянского округа.....» кылгас хомуурунньугар сахаларга мас уонна муос хомус баарын, хомуска элбэх буолан оонньооһун туһунан суруйбута. Кини суруйарынан 1807 сыллаахха Дьокуускай уокуругар «Дулбалаах» нэһилиэгэр эдэр 23 саастаах Дьэрэлийэр диэн ааттаах удабан дьахтар кыһыл бэйбэриэт сонун куругар 7-8 мас хаалаах хомустары иилинэ сылдьан, ыалга киирдэбинэ арыалдыт дьахталларыгар тунэтэн, бэйэтин батыһыннаран хомуска оонньоура үһү.

В. Л. Серошевская «Якуты» монографиятыгар сахаларга кырыымпа, хому сбаарын туһунан суруйар. Бэлиэтээһиннэринэн Карпат хайаларыгар бараны үүрэр бостуук уолга көрбүтүн бэлиэтиир.

- *1914 сыллаахха* Дьокуускай куоракка бирикээсчиттэр дьыэлэригэр 30 дьахтар сыанаба тахсан хомус тардыбыт.
- *1930 сыллаахха* Саха Национальнай театрыгар композитор Адам Скрябин аан бастагынан хомусансамблын тэрийи бүтүн музыкальнай коллектив буоларын дакаастабыта.
- *1953-60-с сылларга* саха хомуһа бүтүн Советскай Союз үрдүнэн сыанаба дьүрүһүйэр.
- *1948 сыллаахха* Лука Николаевич Турнин саха хомусчуттарыттан бастагынан Москваба хомус тардан дьон биһирэбилин ылбыта.

- 1957 сыллаахха Москваҕа ытыллыбыт саха литературатын уонна искусствотун күннэригэр Турнин Л. Н. салайар Таатта улуһун хомусчуларын ансамбля кыттыыны ылбыта.
- 1960-с сыллар хомуска саҥа хайысханан сайдар сабахтар.
- 1962 сыллаахха Саха Государственной университетин иһинэн хомусчулар ансамблларын Степан Черешкин төрүттүүр.
- 1976 сыллаахтан бу ансамбль «Алгыс» диэн ааттанар.
- 1963 сылтан «Алгыһы» Россия уонна Саха Республикатын культуратын үтүөлээх үлэһитэ Иван Егорович Алексеев – Хомус Уйбаан салайар.
- 1972 сыллаахха хомуска маннайгы симфоническай айымньыны Н. С. Берестов суруйбута.

Кэнники сылларга хомус аан дойдуга тахсан Саха сиригэр ааттапта.

“Хомус аан дойду культуратын эйгэтигэр” 7 аан дойдутааҕы конгресс-фестиваль Дьокуускайга ытыллыбыта. Онно 1000 тахса буолан хомуска оонньоон “Книга рекордов Гиннеса” киирбиттэрэ. Конгресс отуттан тахса дойду хомусчутун, хомус муусукатын сэргээччилэри түмүттэ.

2 баһа. Саха хомуһун уратыта.

«Саха хомуһа» ыллыыр ырыабыт, көтөр күөрэгэйбит буолар. Кини дьобуус бэйэтигэр икки кэрэни илдьэ сылдьар. Хомус тыллаах чыычаах ырыаһыта буолан бар дьонугар, норуокка сөбүлэттэ. Ону ааһан аан дойдуга аймахтарынан буолла. Ырыата ылбаҕайынан, тойуга дорҕооннобуунан сүүс омок сүрэхтин сүүйдэ, омок дьонун умсугута угуйда. Ол кэрэ кистэлэнэ баар-суох тылын тылбытыгар кистэнэ сылдьар. Чыычаахтаах хомус абылы аймаабыт сүрүн кистэлэнэ - суос-соҕотох тылыгар сытар. Биһиги уустарбыт металл свойсватын таба таайаннар, хатарыы, төнүннэри нымаларын барытын баһылаабыттар. Көһүйбүт тон тимири ириэрэн, ис санааларын иһитиннэрэр гыммыттар. Илбистээх тыллаах, хомуһуннаах куттаах талыы, талба сэл онороннор, арчылыы алҕаабыттар.

Биһиги эбэлэрбит сылаас ытыстарын иһигэр уктан, хомус барахсаны тыыннаах аҕаллылар. Былыр-былыргыттан сырдыыр, сылаанныйар

кэмнэригэр, сүөм түһэр нүһэр күннэригэр хомус доржоонунан санааларын саататаллара. Үйэлээх үгэһи тутуһаннар, халбаннаабат кэлим киэбинэн мэлдьи тардаллара. Чочуйан-чочуйан, ыраастаан-ыраастаан, тойук дуоспуруннаабын, ырыа ылбабайын хаалларбыттар. Ийэ куттара, ис эйгэлэрэ кытары сөбүлээннэр, үс сүрүн доржоону үс салаалаах аал-луук мас гынан силигилии үүннэрбиттэр. Тыыннаах тырым гынаннар, үйэлэрин туораппыттар. Ол үс доржоон ыллыыр ырыатын “Сыыйа тарды”, “Хаастаты”, “Күөрэгэйдэти” диэн ааттааннар, алгыс баһынан албаабыттар. Сайын далбарай чыычаах татыйыга буолан көтөн күлүбүрүүр, унаар урсунна битии битийэр. Хомус токуйар чочоҕорун, битийэр бэгэччэгин тыллаах чыычаах аатынан ааттаабыттар. Саха омук охсор хомуһун тон тмир тоһоҕоһун курдук көрбөт үгэстээх. Оту –маһы барытын үөрдэн-үнкүүлэтэн баран, аны тыллаах чыычаахпытын ыллаппыт эбиппит. Саха хомуһа кыыстаах уол нарын тапталыттан, дархан кырдыаҕас алгыһыгар тийэ курдатты таайан хоһуйар, күөрэгэй буолан күлүбүрүү күрүлүүр, тойук буолан дьырылыы оонньуур. Ити дьырибинэс матыыптар хоболоох хоһоонноро, саха аатын ааттата сылдыаллар. “Саха хомуһа ырыата ылбабайынан, тойуга доржооннообунан сүүс омук сүрэхин сүүйдэ, омук дьонун умсугута угуйда”- диэн суруйар саха омук өбүгэ саҕаттан дьарыгын, этигэн хомус кистэлэннэрин арыйсан, музей тэрийэн аан дойду таһымыгар таһаарсыбыт күндү киһибит К.Д.Уткин.[1;62]

Хомуһу оңоруу сахаларга былыр-былыргыттан баар. Ол эрэн үгүс аатырбыт уустар ааттара – суоллара ситэ сэнээриллбэккэ, кэмигэр үөрэтиллбэккэ история дириң байҕалын түгэбэр тимирэ сыттахтара. Билинни кэмнэ Саха сирийн мындыр өйдөөх, талааннаах тарбахтаах уустарын этигэн хомустара аан дойдуга киэнник билиннэ, тарҕанна. Саха олонхотугар үс дойду олохтоохторо ааттаах-суоллаах уустары кытары ыкса сибээстээхтэр. Биһиги олонхоттон өбүгэлэрбит тимири уһаарыыны бэркэ баһылаабыттарын билэбит. Уус диэн үөһэттэн үөттэриилээх, ыраахтан этиттэриилээх буоларын билинэбит. Ол гынан баран саха олонхотугар хомус туһунан анаан-минээн

хоһуйуу суох да буоллар, биир миэстэбэ Айыы бухатыырын ойуулуурга “быыппастыгас былчыннара хомус курдук дырылыы” түстүлэр диэн ааҕабыт.

Тыл иччитин тылыгар сыһыарбыт, хомуһуннаах хоһоонноох, ырыалаах тыл ымыылаах саха хомуһа ырыаба кыттыһар, хоһоонго хоһуйулар. Хомус туһунан айымньылар сүрэх истинг, баай иэһиилэрэ буоланнар, дьонго-сэргэбэ тийэйлэр.

3 баһа. Хомус дыкти тылынан.

Биһиги 2003 сыллаахха тахсыбыт “Хомус дыкти тылынан” диэн ааттаах кыракый хомуурунньугу булан аахтыбыт. Бу хомуурунньукка ырыалаах тыл ымыылаах саха хомуһун туһунан 50-ча саха суруйааччыларын айымньылар киирбиттэр.

Аан бастаан хомус туһунан саха литературатын төрүттээччи, бөлүһүөк *Алексей Елисеевич Кулаковскай-Өксөкүлээх Өлөксөй* хоһуйбут эбит. Хомуспут “олох уустугун, дьайын-дьаһабын барытын ньылбы ыраастыыр, Үрдүкү Айыылар сыламнарын тардар”, айар-тутар үлэбэ көбүлүүр, сырдыкка-кэрэбэ таһаарар үтүө тэрээһиннээбин бу хоһоонтон билэбит. Кулаковскай этэринэн “икки атахтаах сиргэ айыллар күнүгэр Үрүн Аар тойон хомус барахсаны хомуһуннаан айбыт” эбит. “Тыл иччитин ымыы чыычаах” гынан тылыгар сыһыарбыт эбит. Уонна үгүс үйэлэргэ саха омук арахсыспат аргыһа, эмэ, сирдьитэ буол диэн танхалаан ыппыт.[2;7] Бу хоһоону ааҕан баран, манньк түмүктэри онордубут:

- 1.Саха хомуһа бүтүн норуот энергетикатын түмэ сылдыар эбит. Кини киһи саһа, кистэнэ сылдыар талаанын арыһар, атынньк эттэххэ киһи ис эйгэтигэр тайанар кыахтаах эбит.
- 2.Хомуска оонньоһун уонна кини дорҕоонун истии ыарахан ыарыһтан да өрүһүйэр туһалаах эбит.
- 3.Хомус аан дойду бары норуотун түмэр аналлаах эбит.

Иван Гоголев “Улуу уус уонна хомусчут” диэн бэрт интэриэһинэй хоһоонноох. Бу хоһоонго өбүгэлэрбит дойдуларыгар Улуу Хороҕо олохтоох уус бэрт уһуннук толкуйдаан, мындырдаан үс сыл устата дыкти хомуһу охсубут. Бу хомуска туох баар сүрэҕин иэйиитин, кыланыытын, айылҕа тойугун барытын инэрэр. Уус амарах сүрэхтээх уол оҕоҕо “бу хомуһунан бар дьону алҕаа, сүрэхтэрин кынаттаа, санааларын саталаа”-диэн хомуһун бэлэхтиир. Ол күнтэн ыла уол алаастары кэрийэ сылдьан хомуска оонньуур буолар. Хомус дорҕоонуттан ыарыһах үтүөрэр, муннаах дьолун булар. Хомусчут уолга бар дьон сүгүрүйэр. Уол мантан улуутуйан аны кыра-хара дьонго наадыбат, наар баай дьону экирэтэ сылдьан оонньуур буолар. Улам-улам баайдар кини хомуһун тыаһыгар наадыбат буолаллар. Хомус тыла уолтан кэлэйэн тосту барар... Бу хоһоон этэринэн киһи бар дьонугар таптала сүттэбинэ, киһи буолбат, туох баар иэйиитэ, эйгэтэ киэр хайыһарын автор хомуһунан уобарастаан этэр.[3;69]

Иван Гоголев бу хомуурунньукка киирбит атын ханнык да поэттарга майгыннаабаттык хомус оҥоһуутун, аналын барытын уустаан-ураннаан хоһуйбут «*Хомус*» хоһооно киирбит. Кини этэринэн, былыргы өбүгэлэрбит «айыы дьонун үргүппэтин”- диэн хомуска сүллэр этин тыаһын, хабараан хатааһыны, уоттаах чолбону сыһарбатахтар.Төтөрүтүн амарах буоллун диэн “алаас тыынын алкыйбыттар, саһарҕа сылааһын сыһарбыттар”. Тылы кытта даҕайсан таптала эрэ туойар аналлаабын, “сир мунутуур муудараһа” буоларын бэлиэтээбит.[4;64]

Бу хомуурунньукка *Семен Данилов* хоһоонугар киһи ис кутун иэйиитин хомус нөнүө дорҕоонунан таһаарар дииллэр. Хомуска соҕотохсуйуу, таптал, ахтыһы, айылҕа уһуктар кэмтитэн киһи сүргэтэ көтөҕүллэн кэлэрин билэбит. «*Хомуһум тылыгар кэбэ түһэн олорон этэр*”, “*хомуһум тылыгар талах бүөрө тыллар*”, “*хомуһум тылыгар ыһах үңкүүтэ күөгэлдьийэр*”, “*сүрэҕим тэбэр, битийэр кынаттаммыт курдук иэйэр*”. [5;83]

Гаврил Кейментинов, Мария Сердцева хоһоонноругар хомуһу күн сиригэр күндүттэн күндү ийэлэрин кытары тэннииллэр, оҕо саастарын саныыллар.

Этигэн хомус,эн тыаскын истэн,
Ийэм барахсаны санаатым,
Устубут оҕо сааспын эргитэн,
Оһоһум төрдүгэр олоруохпун баһардым. [6;112]

Кэм кэрдии мэхэийин туораан, хомус барахсан кэрэкэ тыллары кэккэлэтэн, ийэ кэриэтэ истинник кэпсэтэр дьоһурдаабын бу хоһооннор арыллар.

Ити курдук *Илья Баишев* эмиэ хомус дьүрүһүйэр дорҕоонун истэ олорор киһи туһунан турукка киирэрин бэлиэтиир. Хомусчут кыһы истэ олорон, автор кырыа кыһын күөх ача алааска тийэр, оһуокайга кыттыһар, саха сылгытын сырсыытын көрөр. Бүтэһигэр “саха буолтум-мин дьолум эбит”- диэн түмүктүүр. [7;34] Манна бүтүн норуотунан киэн туттуу иһиллэр.

Таллан Бүрэ “Байронныы” диэн хоһоонугар хомус курдук киэн көбүстээх, эмтээх, “танара дьикти дьүрүскэнин түһэрэр суох” диэн этэр. [8;144] Бу хоһоонтон хайдахтаах да хараастыбыт санааны, ыалдьыбыт куту-сүрү хомус эмтиир аналлаабын булан аабабыт.

Бу кыракый хомуурунньукка киирбит хоһооннортон хомуска оонньоочуга эмиэ үөрэтэр курдук муударастар киирбиттэрин бэлиэтиэххэ сөп. Холобур, *Иван Гоголев* хомуска оонньооччу ис сүрэхпиттэн оонньообот, иэйбэккэ көннөрү тардар буоллабына, тыас эрэ тырдыргаан иһиллэрин, хомус тылыгар инпит тыл иччитэ хомойон киэр хайыһыан сөбүн “*Улуу уус уонна хомусчут*” хоһоонугар этэр.[9;69] Онон хомуска оонньооччу бэриниилээх, ис эйгэтэ ыраас, олоһу, бар-дьону таптыахтаабын билинэбит.

Түмүк

Хомус былыр-былыргыттан тийэн кэлбит саха норуотун музыкальнай инструмена буолар. Былыр хомуһу соҕотохсуйуу усулуобуйатыгар ырыа ыллаары, дорҕоон таһаараары, иэйиини этэргэ, дууһаны арыйыыга оһоһуллубут инструмент айбыттар. Онон хомус тулалаан турар айылҕа матырыйаалларыттан оһоһуллубут. Онтон аата күөл кытыытыгар үүнэр Хомус диэн үүнээйи аатыттан буолуо дииллэр. Бу инструмент аата оһоһулар матырыйаалларыттан сибээстээгин бэйэтин аата этэр: чах хомус, тимир хомус.

Хомус-Олонхо дойдутун духуобунай култууратын бэлиэтэ. Сүүстэн тахса дойдуга тарҕаммыт хомус 162 араас көрүнэ баара биллэр. Хомус 5000 сыл анараа өттүгэр үөскээбит диэн үөрэтэллэр. Түн былыргыттан аргыс буолан кэлбит инструмент аныгы үйэ киһитин арахсыпат, тыыннаах, алыптаах, айылҕа дорҕоонун кутун-сүрүн инэрэр доҕоро буолла.

“Саха литературатыгар хомус уобараһа» үлэни суруйан баран маннык түмүктэри ыллыбыт:

1.Саха киһитэ бэйэтин айылҕаны кытары сибээстиир. Ол иһин хомуска оонньооһунна үксүн айылҕа уһуктуута, көтөр-сүүрэр саната, айылҕа көстүүлэрин дорҕоонноро иһиллэллэр. Ол гынан баран, номох хоһооннор этэллэринэн, Үрүн Аар тойон хомуска “айыы дьонун үргүппэтин” диэн этин, хатааһын дорҕооннорун инэрбэтэх.

2.Саха поэттара суруйалларынан хомус тылыгар тыл иччитэ инэ сылдыар.Ол иһин хомуска оонньооһун ис сүрэххиттэн тахсыахтаах, ис иэйиин арыллыахтаах, ол суох буоллабына, истээччи өйдөөбөт, ылыммат.

3. Айылба сүдү хатыламмат дорѳоонноро киһи кутун-сүрүн чөл онорорун быһыытынан, хомус дорѳооно эмтээх, ыалдьыбыты үтүөрдүөн, санаарѳаабыты өрө көтөѳүүн сөп.

3. ”Хомус дыкти дорѳооно” кинигэ кэпсииринэн, хомуска икки атахтаах айыллыаѳыттан күн бүгүнүгэр диэри саха киһитин олоѳо, сизэрэ-майгыта барыта ытыс иһигэр ымыы буолан ыйылла сылдыар. Ол иһин, саха литературатыгар хомус уобараһа- бу саха киһитин олоѳо диэн этиэхпитин сөп.

Иэйэр-куойар хомус дьүрүскэнэ,
Ыраахха диэри дьиэрэйэ көт!
Саха омук киэн туттуута буолан,
Олох устун эн дьүрүһүй!

Туһаныллыбыт литература:

1. Алексеев Н.А. «Традиционные верования якутов», Новосибирск, 1988;
2. Гоголев А.И. Историческая этнография якутов. – Я., 1986;
3. Жирков М.Н. Якутская народная музыка. Я.: Кн изд-во, 1981;
4. Кулаковский А.Е. «Песня якута. Стихи и поэмы» М., 1977 г.;
5. Маак Р. Вилуйский округ Якутской области, ч. 3, СПб, 1887;
6. Нюргун Боотур Стремительный. Олонхо. – Я., 1975;
7. Никитина И.В. Хомус дьикти тылынан. – Я., 2003;
8. Серошевский В.Л. Якуты ...
9. Уткин К. Чыычаахтаах хомус–Я.; 1992